

УДК 339.9:338(477)

DOI: 10.32342/2074-5362-2020-1-28-5

О.А. ЗАДОЯ,

*кандидат економічних наук, доцент
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)*

КЛАСТЕРИЗАЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ПОЄДНАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ З УКРАЇНСЬКИМИ РЕАЛІЯМИ

Статтю присвячено вивченню процесу кластеризації в сучасних реаліях. Висвітлено події, що лежать біля витоків появи кластерів. Аналіз розвитку кластеризації в Європі і Україні істотно відрізняється у зв'язку з різними політичними й економічними моделями. Констатовано недостатність розвитку створення кластерів в Україні. З огляду на процеси деіндустріалізації і беручи до уваги порушення економічних зв'язків у результаті розпаду СРСР, анексії Криму і втрати контролю над окремими районами Луганської та Донецької областей, кількість і ефективність кластерів традиційно провідних галузей в Україні помітно знизилася. Однак варто зазначити і деяку тенденцію до відновлення промислової кластеризації в останні роки, хоча велика частина територіальних утворень становлять підприємства аграрного сектора і IT-послуг.

З метою більш динамічного просування процесу кластеризації в Україні запропоновано використовувати досвід країн Європи, зокрема Австрії, Румунії, Фінляндії. Досвід Австрії допоможе Україні в умовах географічно віддаленого положення країни від країн з розвинутою ринковою економікою. Однак вдале розташування на перетині торгових шляхів дає можливість зробити акцент на збільшенні обсягів торгівлі з країнами Європи і при цьому підвищувати інвестиційну привабливість розміщення виробничих потужностей на території України. На відміну від Австрії, ми можемо спиратися і на наявність дешевої ресурсної бази. Румунія зіткнулася з тими ж проблемами і перешкодами, які є зараз в Україні: неефективна макроекономічна політика, нерациональне використання ресурсів, застаріла законодавча база, корупційна судова гілка влади, величезна частка тіньової економіки. Однак досвід Румунії у створенні ефективних інституцій та впровадженні успішних реформ дозволить Україні заощадити час на шляху створення сприятливо клімату для появи кластерів. На прикладі Фінляндії наша країна може простежити, як, маючи подібну структуру промисловості, у кризовій ситуації зуміти переглянути пріоритети, виділити найбільш ефективні галузі і переорієнтувати економіку на створення високотехнологічних та інноваційних кластерів в інших галузях.

У контексті визначення бар'єрів для успішного створення високотехнологічних територіальних об'єднань визначено фактори, які не дозволяють динамічно формуватися кластерам. Також необхідно враховувати регіональні особливості розміщення підприємств і ресурсів у країні.

Окреме місце в процесі успішної кластеризації відіграє взаємодія стейкхолдерів з регіональними елітами, профспілками, освітніми установами, міжнародними та громадськими організаціями. В умовах нестачі висококваліфікованих кадрів і розвинутих процесів трудової еміграції важлива роль відводиться методам створення мотивації для молодих фахівців працевлаштуватися в Україні. Одним з діючих методів виступає використання дуальних програм у провідних ЗВО країни.

У статті сформульовано позитивні і негативні ефекти функціонування кластерів як для самих підприємств, так і для суспільства.

Ключові слова: кластер, процес кластеризації, інтеграція, високотехнологічний, інноваційний, інвестиції, ефекти.

Статья посвящена изучению процесса кластеризации в современных реалиях. В ходе исследования проведен обзор наиболее актуальных работ как отечественных, так и зарубежных ученых по данной тематике. Освещены события, исторически лежащие у истоков появления кластеров. Анализ развития кластеризации в Европе и Украине существенно отличается в связи с разными политическими и экономическими моделями. Констатируется недостаточность развития образования кластеров в Украине. Учитывая процессы деиндустриализации и принимая во внимание нарушение экономических связей в результате распада СССР, аннексии Крыма и потери контроля над отдельными районами Луганской и Донецкой областей, количество и эффективность кластеров традиционно ведущих отраслей в Украине заметно снизилась. Однако стоит отметить и некоторую тенденцию к возобновлению промышленной кластеризации в последние годы, хотя большая часть территориальных образований составляют предприятия аграрного сектора и IT-услуг.

С целью более динамичного продвижения процесса кластеризации в Украине предложено использовать опыт стран Европы, в частности Австрии, Румынии, Финляндии.

В контексте определения барьеров для успешного создания высокотехнологичных территориальных объединений были определены факторы, которые не позволяют динамично формироваться кластерам. Также необходимо учитывать региональные особенности размещения предприятий и ресурсов в стране.

Отдельное место в процессе успешной кластеризации играет взаимодействие стейкхолдеров с региональными элитами, профсоюзами, образовательными учреждениями, международными и общественными организациями. В условиях недостатка высококвалифицированных кадров и развивающегося процесса трудовой эмиграции важная роль отводится методам создания мотивации для молодых специалистов трудоустроиваться в Украине. Одним из действующих методов выступает использование дуальных программ в ведущих вузах страны.

В статье сформулированы позитивные и негативные эффекты функционирования кластеров как для самих предприятий, так и для общества.

Ключевые слова: *кластер, процесс кластеризации, интеграция, высокотехнологичный, инновационный, инвестиции, эффекты.*

Сучасні світові економічні тенденції в умовах перманентних кризових станів, викликаних обмеженістю ресурсів, циклічними коливаннями, пандеміями, політичними кризами і регіональними військовими конфліктами, чітко вказують на необхідність досягнення більш стійкого стану соціально-економічних моделей країн і регіонів за рахунок підвищення їх конкурентоспроможності на світових ринках. У контексті історичного розвитку міжнародної економіки вектор руху відносин економічних суб'єктів на мікро- і макрорівні спрямований у бік інтегрування і взаємопроникнення. Це обумовлено пошуком нових конкурентних переваг за рахунок ефекту масштабу, подальшим поглибленням спеціалізації і розвитком кооперації на основі міжнародного поділу праці. У свою чергу, інноваційні відкриття і підвищення мобільності ресурсів привели до нових форм організації виробничих процесів. Вищезазначені фактори дозволяють формувати у сучасному світі на національному та регіональному рівнях стійкі територіально інтегровані промислові та наукові новоутворення – кластери, які дозволяють забезпечити у тій чи іншій галузі своєрідну «подушку безпеки» у разі глобальних економічних потрясінь, а також сприяють динамічному соціально-економічному розвитку.

Проблемам створення кластерів, причин і факторів, що впливають на їх розвиток, позитивним і негативним сторонам кластеризації дають оцінку у своїх працях як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Серед них можна виділити дослідження Р.С. Білик, С. Боррас, І.В. Вишнякової, В.П. Ільчук, Н. Комар,

І.О. Ночвіної, В.В. Оскольського, М. Портера, С.І. Соколенко, О. Солвел, В.В. Томаревої-Патлахової, І.О. Хоменко та ін. [1–11]. Здебільшого перелічені дослідники займалися теоретичними питаннями у цій сфері, встановленням загальних тенденцій і факторів кластеризації, можливостями економічного розвитку, підвищенням конкурентоспроможності за рахунок територіального об'єднання виробничих і наукових підприємств на різних рівнях. Однак прикладний бік залишається вивченим недостатньо.

Метою нашого дослідження є узагальнення досвіду кластеризації економік у ряді європейських країн та обґрунтування пропозицій щодо його використання в Україні.

Поняття «кластер» досить доступно було визначено Майклом Портером, професором Гарвардського університету та родоначальником методології картування кластерів як географічної концентрації пов'язаних компаній і організацій, які функціонують в одній галузі [6]. У сучасних наукових працях часто зустрічається більш широке визначення, яке, зокрема, дав С. Соколенко: кластер або мережева група – це група близьких, географічно пов'язаних підприємств і організацій, які з ними співпрацюють, спільно діють у певному виді бізнесу і характеризуються спільністю напрямів діяльності на виробництво продукції світового рівня і взаємодоповнюють один одного [7].

Сучасна Україна за роки своєї незалежності помітно відстає в процесі кластеризації порівняно з країнами Європейського Союзу. Це можна пояснити декількома факторами: втрата господарських зв'язків після розпаду СРСР, помилки при впровадженні ранніх реформ під час переходу від командно-адміністративної до ринкової моделі економіки, різновекторність розвитку країни, корупційна складова, агресія Росії тощо. З упевненістю можна стверджувати, що наша країна втратила багато можливостей для більш тісної інтеграції з ЄС і створення на підставі цього кластерів як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні. За даними European Cluster Collaboration Platform в Україні на 2013 р. діяли всього 17 кластерних організацій – досить малих за своїми масштабами [12]. Цього, безумовно, мало для ефективного використання потенціалу України. Варто відзначити, що більшість кластерних організацій України мають аграрну і ІТ спрямованість. Промисловий потенціал країни залишається у таких умовах невикористаним і неконкурентоспроможним. Після подій 2014 р., анексії Криму та втрати контролю над окремими районами Донецької і Луганської областей, кількість кластерів зменшилася. На сьогодні в Україні діють близько 10 територіальних утворень, серед яких можна виділити інноваційні кластери: «Нові машини» (м. Дніпро); «Енергетика сталого розвитку» (м. Київ); «Нові матеріали» (м. Харків); «Біотехнології» (м. Львів); «Технології інформаційного суспільства» (м. Київ).

Після здобуття незалежності Україна, на жаль, йде шляхом деіндустріалізації. На фоні цих процесів хорошим сигналом виглядає створення регіональних програм, які покликані відновити промисловий потенціал країни. Наприклад, у цьому напрямі працюють у Миколаївській області з метою створення суднобудівного кластера. Однак у своїй більшості традиційні кластерні утворення, які вдалося зберегти після розпаду СРСР, мають низьку ефективність і не виконують свої завдання. Мова, у першу чергу, йде про гірничодобувну промисловість, яка дотується державою.

Історія створення кластерів у Європі розпочалася в Італії у ХХ ст., коли у 1923 р. було прийнято Закон «Про правову організацію колективних трудових відносин», який виділив дві форми зв'язку між юридичними особами: вертикальну – «синдикальну» і горизонтальну – «корпоративну» [1]. Однак у той час об'єднання носили не добровільний, а примусовий характер.

Друга половина ХХ ст. через складні економічні умови у результаті руйнівних наслідків Другої світової війни висунула на перший план розвиток малого і середнього бізнесу. Однак уже до початку 70-х років стала проявлятися тенденція до укрупнення регіональних інтеграційних промислових угруповань. Це було обумовлено тим, що дедалі чіткіше виділялася спеціалізація регіонів і країн, відбувалася концентрація відновлених промислових підприємств у місцях знаходження ресурсів, розвивалася інфраструктура. Основною метою створення кластерів у Європі були: підвищення залучення інвестицій, підвищення конкурентоспроможності на міжнародних ринках, зниження витрат за рахунок ефекту масштабу, захист регіональних виробників від глобальних монополій, науково-технічний обмін інноваційними розробками.

Подібна ситуація спостерігалася не тільки у післявоєнній Європі, але і в республіках СРСР, у тому числі і в Україні. Тут були сформовані металургійні центри в Дніпропетровську, Маріуполі, Кривому Розі, центри автомобілебудування у Кременчуці і Запоріжжі, сконцентровані аграрні підприємства в Черкаській і Кіровоградській областях. Однак якщо у 1990-х роках кластеризація Європи відбувалася у динамічному руслі, то в Україні такі утворення приходили в занепад. І як уже зазначалося, нинішній стан кластеризації української економіки слід визнати незадовільним.

Аналіз досвіду створення та функціонування кластерних об'єднань у ряді європейських країн дозволяє не тільки оцінити їх ефективність та вплив на загальноекономічну ситуацію, але й виявити потенційні, перспективні напрями перетворень в Україні, які дозволять більш повно використовувати потенціал кластеризації. Перш за все, необхідно виділити фактори, які актуалізують цю проблему для нашої країни:

– *низький рівень інвестицій*. Мова йде не тільки про іноземні інвестиції, а й про внутрішні. Важливо розуміти, що в сучасних українських реаліях необхідно шукати джерела інвестування, у першу чергу, всередині країни. І це мають бути не залучені ресурси за рахунок емісії боргових зобов'язань, а трансформовані заощадження за допомогою участі в різних інститутах спільного інвестування [13];

– *нерівномірний розвиток окремих галузей*. При зростанні галузей, спрямованих на надання послуг, промисловість в Україні з кінця 2019 р. показує спад;

– *відсутність політичної стабільності і чіткої стратегії геополітичного вектора розвитку*. За майже 30 років незалежності політичне керівництво країни, яке досить часто змінювалося, не спромоглося вибудувати стратегію розвитку суспільства принаймні на 10–15 років;

– *обмеженість і вибірковість у доступі до ресурсів і їх спільного використання*;

– *зниження продуктивності за рахунок високого ступеня зносу основних засобів*. На цілому ряді підприємств «традиційних галузей» ступінь зносу сягає 90%. І вони не мають достатніх коштів для проведення модернізації;

– кадровий «голод» і відсутність кваліфікованого персоналу. Це лише частково пов'язано з еміграцією робочої сили. Головна причина в іншому, а саме: руйнування системи підготовки кадрів відповідної кваліфікації через відсутність належного фінансування та зменшення запитів з боку потенційних здобувачів;

- відсутність інновацій при дуже низькому рівні витрат на НДДКР;
- монополізація окремих ринків і галузей.

Подібна ситуація вже існувала у ряді постсоціалістичних країн Європи на початку 90-х років ХХ ст. (Угорщина, Польща, Словенія, Чехія, Румунія). Їх досвід показав, що найбільш ефективними кроками на шляху розвитку кластеризації можуть бути такі: залучення експертів для аналізу перспектив кластерного розвитку; урядовий комплекс фінансово-економічних реформ; створення організацій, дії яких спрямовані на підтримку бізнесу на мікро-, макро- і мезорівнях; фінансова підтримка з боку ЄС і міжнародних кредитно-фінансових організацій; розробка програми ринкових реформ та кластеризації економіки.

Для успішного впровадження досвіду європейських країн Україні необхідно невідкладно звернути увагу на недопущення високих стрибків інфляції, недосконалість антимонопольного законодавства, високі ставки оподаткування. Для поліпшення можливості фінансування бізнесу проводити зважену політику зниження облікової ставки і розробити програму доступного кредитування. Дуже важливо створити діалог між урядом і представниками бізнесу, між державним і приватним секторами.

Беручи до уваги географічне положення України, ресурсний потенціал, розвиток інфраструктури, традиційні галузі і сформовану політичну ситуацію в умовах конфлікту з Росією, можна використовувати досвід у кластеризації таких країн:

Австрія. У цьому випадку корисний досвід за умови географічно віддаленого положення країни від країн з розвинутою ринковою економікою. Однак вдале розташування на перетині торгових шляхів дає можливість зробити акцент на збільшенні обсягів торгівлі з країнами Європи і при цьому підвищувати інвестиційну привабливість розміщення виробничих потужностей на території України. На відміну від Австрії, ми можемо спиратися і на наявність дешевої ресурсної бази.

Румунія. Як постсоціалістична держава Румунія зіткнулася з тими ж проблемами і перешкодами, які є зараз в Україні: неефективна макроекономічна політика, нераціональне використання ресурсів, застаріла законодавча база, корупційна судова влада, величезна частка тіньової економіки. Реформування державної системи управління в бік децентралізації поряд зі створенням загальнонаціональних інституцій (Національного агентства регіонального розвитку, Національної ради приватних підприємств Румунії та ін.) дозволило реформувати підприємства державної власності, провести ефективну приватизацію і створити велику кількість спільних підприємств (переважно з підприємствами Італії).

Фінляндія. Ця країна мала велику частку металургії у структурі промисловості, чим схожа з Україною. Однак структурна криза кінця ХХ ст. призвела до необхідності перегляду стратегії розвитку. Використовуючи

ідеї М. Портера, Фінляндія змогла провести масштабне дослідження, відоме як «**Advantage Finland – The Future of Finnish Industries**». У ньому проводилася оцінка слабких і сильних сторін економіки, а також конкурентоспроможності галузей країни. На підставі цього дослідження урядом було вжито низку реформ, які дозволили найбільш перспективним галузям за державної підтримки створити кілька «кластерних каркасів». У результаті відбувся перехід від макроекономічного регулювання до політики конкурентного ринку, базованого на кластеризації. Це дозволило сформувати 9 базових кластерів, які були орієнтовані на високотехнологічні галузі зі стійким зростанням експорту і позитивною динамікою залучення інвестицій.

Також варто звернути увагу на такі кроки з просування процесу кластеризації, які застосовуються в інших країнах світу:

- створення спеціалізованих територій, технопарків (США, Казахстан, Росія, Угорщина);

- створення бізнес-інкубаторів (Польща);

- створення особливих економічних зон (Словенія, Росія) [1].

Одним з найважливіших елементів успішного процесу створення і ефективного функціонування кластерів виступає співробітництво стейкхолдерів з регіональними елітами, профспілками, освітніми установами, міжнародними та громадськими організаціями. Особливу роль у реалізації інновацій відіграють висококваліфіковані кадри і їх можливе залучення до співпраці в Україні. Так званий «витік мізків» ставить кадрове питання для вітчизняних компаній дуже гостро. За таких умов дуже важливо налагоджувати на зв'язку між роботодавцем і потенційним співробітником уже на етапі підготовки в закладі освіти. Використовуючи дуальні програми, студенти мають можливість проявити себе як фахівців з практичного боку в діючих компаніях і мати вже готову пропозицію з працевлаштування до закінчення свого навчання у ЗВО. Це, безсумнівно, підвищує впевненість у завтрашньому дні і є мотивацією не приєднуватися до потоку трудових емігрантів.

Необхідно враховувати різноспрямовану стратегію можливої кластеризації залежно від регіону. Найчастіше в країнах, які перебувають на початку шляху створення мережі кластерів, використовують «**трансфер технологій**». У цьому випадку розраховувати на іноземні інвестиції малоімовірно через високий ступінь ризику. Тому кластер утворюють вітчизняні підприємства, які за рахунок об'єднання ресурсів та придбання технологій можуть досягати синергетичного ефекту. Для цього підходять, зокрема, технологічно застарілі металургійні комбінати або деякі підприємства гірничодобувної галузі, вугільні підприємства та енергетичні компанії тощо.

Для галузей, в яких домінують високотехнологічні підприємства у сфері послуг, доцільно використовувати **інтеграційні інноваційні кластери**. У цьому випадку мова йде про регіони України з потужною науковою та освітньою базою. Також варто відзначити традиційні центри розвитку ІТ-технологій. У разі наявності в регіоні концентрації високотехнологічних компаній виробничого напрямку, кластеризація буде відбуватися за **інноваційно-промисловою моделлю**.

У регіонах України з розвинутими логістичними центрами (порти, аеропорти, великі залізничні вузли) традиційно можливо застосовувати **тран-**

спортні кластери, які на основі взаємодії транспортних підприємств будуть підвищувати продуктивність і сервіс надання логістичних послуг.

У процесі розвитку економіки в Україні можуть з'явитися **багатофункціональні інноваційні кластери** та **кластери соціально-медичного спрямування**, які характерні для країн з високим рівнем розвитку [2].

З огляду на нерівномірність розподілу на території країни ресурсів і різної концентрації підприємств, необхідно визнати, що кластеризація може призводити до збільшення розриву у валовому регіональному продукті на душу населення залежно від регіону. Наприклад, в Угорщині різниця у цьому показнику між найбільш розвинутим регіоном і найбагатшим склала близько 3,5 рази [14].

Проведений нами аналіз дозволяє скласти зведену таблицю факторів створення та ефектів діяльності кластерів.

Таблиця 1

Фактори створення і ефекти діяльності кластерів

Фактори створення кластерів	Розмір і темпи зростання ринку. Сприятливі умови для нових ринків. Політична стабільність. Захист прав підприємців. Загальнодоступність ресурсів. Географічна концентрація підприємств. Міжфірмові та інституційні мережі
Бар'єри кластеризації	Низький рівень інвестицій. Низький рівень розвитку пов'язаних галузей. Обмеженість доступу до ресурсів. Кадровий «голод». Недосконалість законодавства. Високі податки
Позитивні ефекти для підприємств	Можливість економії на масштабах. Зниження транспортних витрат. Впровадження інноваційних технологій. Залучення інвестицій. Підвищення конкурентоспроможності. Зростання виробничого потенціалу. Більш ефективне управління
Позитивні ефекти для суспільства	Створення нових робочих місць. Розвиток інфраструктури. Розвиток пов'язаних компаній. Розвиток соціальних напрямів (лікарні, дитячі садки, школи). Можливість підвищення кваліфікації. Підвищення рівня доходів. Зменшення рівня трудової еміграції
Негативні ефекти для підприємств	Втрата частини самостійності. Втрата ринкової гнучкості. Збільшення залежності від партнерів. Збільшення залежності від кон'юнктури світових ринків
Негативні ефекти для суспільства	Можливе погіршення екології Перекіс у бік моносонії на ринку праці

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що процес кластеризації – це об'єктивне явище у міжнародній економіці, викликане процесами інтеграції

і необхідністю підтримки конкурентоспроможності окремих підприємств, галузей і національних економік. Однак необхідний ретельний аналіз і впровадження супутніх програм розвитку для того, щоб кластери були дійсно ефективними. Створення кластерів в Україні дозволить реанімувати ефективну спеціалізацію регіонів та налагодити нові кооперативні зв'язки, які були втрачені з моменту розпаду СРСР. Але тепер уже вони будуть орієнтовані на розвинуті ринки Європи. І Україні в період глобальних викликів необхідно докласти величезних зусиль як на державному, так і на міждержавному рівні з метою створення сприятливого клімату для появи високо-технологічних, інноваційних кластерів. Велику роль у цьому процесі також мають відігравати освітні установи і громадські організації.

Список використаної літератури

1. Вишнякова І.В. Досвід становлення та розвитку кластерів в окремих країнах Північної, Східної і Центральної Європи / І.В. Вишнякова // Вісник Запорізького національного університету. – 2011. – № 1 (9). – С. 184–192.
2. Ільчук В.П. Кластеризація у формуванні виробничого потенціалу підприємств реального сектору економіки / В.П. Ільчук, І.О. Хоменко // Проблеми і перспективи економіки та управління. – 2016. – № 4 (8). – С. 7–15.
3. Комар Н. Концепція формування та державної підтримки інноваційних кластерних структур в Європі / Н. Комар // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2014. – № 2. – С. 53–64.
4. Томарева-Патлахова В.В. Підходи й модель регіональної кластеризації в Україні та в країнах ЄС / В.В. Томарева-Патлахова // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2016. – № 1. – С. 31–38.
5. Solvell O. Clusters: Balancing evolutionary and constructive forces / O. Solvell. – Second edition. – Odeshug, 2009. – 136 p.
6. Porter M. Cluster and the New Economics of Competitions / Michael Porter // Harvard Business Review. – 1998. – 16 p.
7. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С.І. Соколенко. – К.: Логос, 2004. – 848 с.
8. Оскольський В.В. Кластеризація – вагомий фактор підвищення конкурентоспроможності економіки України / В.В. Оскольський // Економіка України. – 2014. – № 11. – С. 4–16.
9. Ночвіна І.О. Кластеризація як чинник інноваційного розвитку національної економіки: світовий досвід для України / І.О. Ночвіна // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: Економіка. – 2016. – Вип. 16. – С. 47–53.
10. Borrás S. Cluster policies in Europe. Firms, institutions, and governance / Susana Borrás, Dimitrios Tsagdis. – Cheltenham: Edward Elgar, 2008. – 288 p.
11. Білик Р.С. Кластеризація як інструмент забезпечення конкурентних переваг національної економіки у європейському інноваційному просторі / Р.С. Білик // Регіональна економіка. – 2019. – № 1. – С. 65–75.
12. European Cluster Collaboration Platform [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.clustercollaboration.eu/cluster-mapping>

13. Zadoia O.A. Transformation of saving into investments: role of financial intermediaries / O.A. Zadoia // Науковий вісник НГУ. – 2017. – № 2. – С. 165–170.

14. Щедровицкий П.Г. Современная национальная промышленная политика России [Электронный ресурс] / П.Г. Щедровицкий, В.Н. Княгинин. – Режим доступа: <http://www.shkr.ru/lib/publications/69>